

АНДРЕЄВА С.С.

УДК 94(477.7) «17»

ЖУРНАЛ ПОДОРОЖІ ДО КРИМУ КОНСУЛА ОЛЕКСАНДРА НІКІФОРОВА 1763 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

В статті здійснено комплексний джерелознавчий аналіз пам'ятки відомчої документації Колегії іноземних справ Росії – Щоденника поїздки до Криму консула Олександра Нікіфорова 1763 р., а також виявлено його інформативні можливості по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин.

Ключові слова: Нова Запорозька Січ, Кримське ханство, Російська імперія, Колегія іноземних справ, запорозько-кримські відносини, історичне джерело.

В статье проведен комплексный источниковедческий анализ Журнала поездки в Крым консула Александра Никифорова 1763 г., а также выявлено его информативные возможности для исследования истории Новой Запорожской Сечи и запорожско-крымских отношений.

Ключевые слова: Новая Запорожская Сечь, Крымское ханство, Российская империя, Коллегия иностранных дел, запорожско-крымские отношения, исторический источник.

The article is devoted to complex source analysis of department document's memorandum of College of foreign affairs – A diary of journey to Crimea of the Russian consul Oleksandr Nikifor 1763, and also discovered its informing possibilities for research the history of New Sich and of zaporizhzhia-crimean relations.

Key words: New Zaporizhska Sich, Crimea Khanate, Russian Empire, College of foreign affairs, zaporizhzhia-crimean relations, historical source.

Нова Запорозька Січ мала тісні економічні та торговельні зв'язки з Кримським ханством, а внаслідок свого автономного статусу в межах Російської імперії зберігала право зовнішніх зносин з політичними утвореннями регіону. Тому перспективи дослідження запорозько-кримських відносин полягають як у докладному вивченні комплексу Архіву Коша Нової Запорозької Січі (1734-1775) (Ф. 229 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ), так і у зверненні до документальних збірок закордонних архівів.

В цьому плані інтерес представляють матеріали Архіву зовнішньої політики Росії (далі – АЗПР). З 1992 р. він входить до складу

Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації (ІДД МЗС РФ, м. Москва) і охоплює матеріали зовнішньополітичного відомства часів існування імперії (1721-1917) – Колегії іноземних справ (далі – КІС).

На наш погляд, досить інформативним є комплекс документів, пов'язаний з іменем Олександра Федоровича Нікіфорова, першого російського консула в Криму (1763-1765 рр.). Цій особі, точніше, його консульській місії, завжди відводилося належне місце в опублікованих джерельних комплексах та працях з історії російсько-кримських відносин. Щодо історії Нової Січі

за матеріалами Архіву Коша (справа 11) [6] та публікаціями джерел А. Скальковського, А. Андрієвського, Д. Яворницького широко відома діяльність Нікіфорова на Січі 1749 р., де він в чині секунд-майора перебував за дорученням київського генерал-губернатора М.І. Леонтєва, очолював комісію по розслідуванню взаємних претензій татар і запорожців, а також спостерігав і вів консультації з деякими старшинами щодо ліквідації виборності на Січі.

Також нам відомі кілька наративів, складених самим О.Нікіфоровим. Це Журнал подорожі до Криму 1744 р., копія якого зберігається в АЗПР [1] та Опис виборів 1749 р. на Січі, який було надруковано наприкінці XVIII ст. відомим видавцем українського походження В.Ф.Туманським у часописі «Российский магазин» як анонімний [7]. Та можна однозначно стверджувати, що ця «выписка из записки» є адаптована для друку звітність Нікіфорова. Джерело видання В.Туманського наразі невідомо, можна припустити, що він використав офіційну звітність якогось із зацікавлених відомств (воєнного, іноземних справ тощо) або її приватний варіант.

Але ще не було введено до наукового обігу Журнал подорожі Олександра Нікіфорова до Криму 1763 р. («Журнал содержанной премьер майором и консулом Никифоровым во время ево следования от Никитинской заставы в Крым даже до Бахчисарая которого месяца и числа произошло значит», серпень-вересень 1763 р.) [2, арк. 1-38], копія якого зберігається в АЗПР. До Журналу додано «Экстракт из журнала примьер-майора и консула Никифорова во время пути его от Никитинской заставы в Крым» [2, арк. 39-67] та копії листування Нікіфорова з ханом і КІС [2, арк. 69-72]. В цих документах відображено багатогранну і складну діяльність консула, на якого російською дипломатією було покладено великі завдання.

Предметом даного дослідження є пам'ятка відомчої документації Колегії

іноземних справ – Журнал поїздки до Криму Олександра Нікіфорова 1763 року.

Метою дослідження є комплексний джерелознавчий аналіз Журналу та співвіднесення його з іншими джерельними комплексами, а також виявлення його інформативних можливостей по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин. Відповідно, автором поставлено наступні дослідницькі завдання: показати основні віхи кар'єри Олександра Нікіфорова, його особисте та службове ставлення до запорожців і населення Криму; проаналізувати змістовну частину Журналу 1763 р. щодо Запорожжя й запорозько-кримських стосунків на тлі консульської діяльності Нікіфорова та загальних задач російської зовнішньої політики в регіоні Північного Причорномор'я; дослідити специфіку Журналу як історичного джерела.

Цей Журнал, разом з іншою офіційною документацією, був обов'язковим звітним документом, що направлявся в Київську генерал-губернаторську канцелярію та в КІС. Журнал представляє собою докладний щоденний виклад перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя на прикордонні та в Криму і може асоціюватися з службовим щоденником.

На підставі аналізу, викладеного в такого роду джерелах неофіційної інформації, суб'єктивних спостережень і міркувань, пліток і побутових дрібниць, звісток про настрої різних груп кримського населення, відомостей про ситуацію при ханському дворі КІС формувала свою відомчу політику щодо розвідувальної, агітаційної та дипломатичної роботи в Криму та запорозько-кримських відносин. За своїми завданнями Журнал (Щоденник) Нікіфорова – відомча документація, звіт, але за формою – щоденник. Індивідуалізація людини при переході від середньовіччя до нових часів знайшла відбиток і на службових документах, надала їм певної специфіки.

Деякі складові Журналу та додатків до нього співвідносяться з документальними

комплексами інших відомств Російської імперії та Архіву Коша. Окремі документи за копіями АЗІР було опубліковано [5, с. 23, 30].

У XVIII ст. формування дипломатичних кадрів Росії ледь встигало за потребами зовнішньої політики молодій імперії. Так, паралельно із дипломатичною боротьбою з Бахчисараєм та Портою в справі дозволу відкриття російського консульства в Криму, два десятиліття йшов пошук кандидатури в консули. Ще 1746 р. київський генерал-губернатор М. Леонт'єв рекомендував О.Ф. Нікіфорова на посаду консула в Криму, зазначаючи, що хоча він і не знає мов, але довго жив у Криму [14, с. 416].

Вибір Нікіфорова був не дуже вдалим – він не мав необхідного дипломатичного досвіду, не знав східних мов, його кар'єра здійснювалася по воєнній лінії. На момент призначення консулом в Крим 1763 р. О. Нікіфоров був в чині прем'єр-майора, мав значний послужний список, більшість його доручень та відряджень так чи інакше стосувалися проблем взаємин Росії з Османською імперією, Кримським ханством, запорозько-татарських прикордонних конфліктів.

Журнал відображає напружену та різнобічну діяльність консула в Криму, на якого були перекладені всі проблеми російсько-кримських відносин та розвідка, а також питання полагодження запорозько-кримських прикордонних конфліктів. В інструкціях від КІС та Комерц-колегії Нікіфорова в консульській діяльності орієнтовано на підтримку мирних стосунків і сприяння торгівлі з Кримом [10, с. 376, 436, 477, 473 та ін.]. З 1762 р. зовнішню політику Росії фактично очолював граф Микита Панін (а з листопада 1763 р. він став на чолі КІС), прихильник миру з Туреччиною. Він вважав, що поки Росія не посилиться в Європі щодо Туреччини треба проводити політику умиротворення і паралельно укріплюватися на кордоні. Він відстоював перспективу мирного розвитку земель та організацію ефективного управління, а не

витрачання грошей на масштабні війни [8, с. 76; 11, с. 5-7].

Розпочато Журнал 11 серпня 1763 р. Маршрут був традиційний – через Микитине, Перекоп і до Бахчисараю. Супроводжували консула крім запорожців ще штат служителів із перекладачем від КІС В. Рубановим та слуги. 15 серпня Нікіфоров дістався Бахчисарая, отримав приміщення в грецькому кварталі.

Разом з Нікіфоровим їхав до Криму із призначенням від Київської генерал-губернаторської канцелярії капітан Бастевік, який раніше неодноразово виконував доручення в Криму. Але ще в Перекопі Бастевік страшно напився разом з місцевими вірменами і вчинив бійку з яничаром. Після цього випадку його вислали з Криму. Бастевік також писав свої Щоденники подорожей до Криму [3].

Коло спілкування Нікіфорова в Бахчисараї – переважно місцеві греки. Один з них, Янакі, постачав росіянину інформацію про справи самого хана, його пересування, зовнішньополітичні плани, взаємини з Портою тощо [2, арк. 4].

Власне хан міг тепер з важливих питань російсько-кримських відносин звертатися до консула. Так, 5 листопада 1763 р. О. Нікіфоров отримав від Крим-Гірея ноту з протестом щодо будівництва на Микитиному фортеці всупереч мирним трактатам [5, с. 23].

Важливим напрямом діяльності Нікіфорова в Криму був пошук та повернення на батьківщину полонених. Так, вже в серпні він допоміг повернутися трьом запорожцям, які втекли з полону з Кубані [2, арк. 163в.].

Як протектор Запорожжя, російська влада докладала зусиль до вирішення засобами дипломатії важливих проблем запорозько-кримських стосунків. Олександр Нікіфоров в листуванні з ханом та кримськими чиновниками неодноразово піднімав питання курсу кримських башликів і обміну старих башликів, які залишалися на Січі та у окремих запорожців, на нові [5, с. 30].

Багато місця в Журналі 1763 р. відводиться викладу матеріальних проблем як самого Нікіфорова, так і консульської місії (подарунки хану та татарським сановникам, кур'єрська служба та утримання штату, вербування та оплата інформаторів, підтримка спілкування з місцевими жителями тощо). Як видно із записів, життя в Криму було дуже дороге.

Консула здивувало поширення в Криму пияцтва. В Журналі він писав, що «тарарские мурзы и хан пьют водку свободо», і в його консульському домі «все время все приходящие, и татары тоже угощаются водкой» [2, арк. 18].

Журнал не вирізняється літературністю стилю, відомості подаються конспективно, інформацію «з чужих уст» автор намагається передати точно та із збереженням особливостей мовлення, аби не пропустити щось важливе, фіксує «все». Автор фіксував лише факти і подробиці, його узагальнення були обмеженими і переважно співвідносилися з цитуванням висловів кримських чиновників чи документальних джерел. Від стилно звідомлень Нікіфорова, як і від його незграбних дій в Криму, у М. Паніна зводило щелепи від досади [9, с. 124].

Зі сторінок Журналу 1763 р. постав перед нами образ вірного і навіть завзятого, але недостатньо професійного російського служакки, одного з десятків тисяч, на яких трималася воєнно-бюрократична система Російської імперії. Як офіцер російської армії та носій охоронної дворянської ідеології, він в цілому вороже ставився до запорожців, їх життя було йому цікаве, але не зрозуміле. Він зробив цікаві спостереження запорозького ладу, але взагалі відносився до запорожців з підозрою. Умови Коша були незвичними для російського офіцера, йому важко було враховувати традиційні інститути Січі. Щодо татар, то ставлення до них негативне. Безпосередні контакти з ними викликали почуття настороженості. В релігійному плані його погляди та конкретні

дії по поверненню людей з кримського полону мали ознаки фанатизму.

Діяльність консула з осені 1763 р. по 1765 р. можна простежити за іншими джерельними комплексами. Питання запорозько-кримських відносин завжди залишалися в центрі його уваги. Він ревно стежив, щоб запорожці не вивозили до Криму заборонених товарів (заліза та ін.), не вивозили в обмін на кримську сіль російську золоту та срібну монету, дотримувалися карантинних заходів тощо. О. Нікіфоров сам видавав дозволи підданцям кримського хана на проїзд до Січі в справах торгівлі, дозволи татарам випасати худобу на прикордонних запорозьких землях та інше [5, с. 21-30].

Консульство Олександра Нікіфорова, якого так довго домагалася Росія, було невдалим, 1765 р. його було відізнано з Криму за спробу силою повернути свого кріпака, який прийняв іслам. Але не можна причини та обставини відозви О. Нікіфорова зводити повністю до його особистих дипломатичних прорахунків, як це свого часу зробив С.Соловьев [12, с. 386-387]. Відкликанню О. Нікіфорова є й інші пояснення. Так, Крим-Гірея, який прийняв його, було усунуто Портою, а новий хан Селім-Гірей III відмовив у прийнятті нового консула (резидента). Але з огляду на ускладнення міжнародної ситуації напередодні чергової російсько-турецької війни та недостатній фах російських дипломатів, це було закономірним. Діяльність О.Ф. Нікіфорова на посаді консула у Криму впливала з загальної тенденції зростання централізації та бюрократизації всього апарату управління абсолютної монархії, суворой регламентації діяльності всіх підрозділів управління та посад чиновників. Зовнішньополітичне відомство Російської імперії відчувало брак спеціалістів, особливо із знанням мов, але в порівнянні з іншими державними структурами його службовці мали більш високий рівень загальної підготовки [13, с. 256-257]. Таке становище не давало можливості російській дипломатії повною

мірою врахувати складну та мінливу ситуацію в Криму.

Надалі завдяки своїм зв'язкам з агентурою в Криму Олександр Нікіфоров служив у секретній експедиції Київської воєнної канцелярії [9, с. 125-126]. Держава відзначила заслуги колишнього консула – наказом київського генерал-губернатора І.Ф. Глебова від 10 листопада 1765 р. його було підвищено у надвірні радники [4, с. 20].

Для нас є особливо цінним джерельний матеріал щодо історії Запорозжя і Криму, політики Росії і Османської Порти в Північному Причорномор'ї, який є результатом кількадесятилітньої діяльності Олександра Нікіфорова і відбився в матеріалах діловодства різних відомств Російської імперії. Але саме Журнал 1763 р. «оживляє» історію, відому нам здебільшого з офіційних джерел.

Бібліографічні посилання:

1. Архів зовнішньої політики Росії, м. Москва (далі – АЗПР). – Ф. 123: Сношения России с Крымом, оп. 1. 1744, спр. 2: Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г.
2. АЗПР. – Ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 8, т. II, спр. 1146: Журнал и извлечения из журнала консула Никифорова о своей поездке в Крым, 10.08 – 20.09.1763 г.
3. АЗПР. – Ф. 89, оп. 8, т. II, спр. 1153: Журнал капитана Бастевика о поездке его к Крымскому хану, 2.04 – 18.04.1763 г.
4. Андриевский А. А. Русские конфедераты в Турции и Крыму в 1765-1768 гг. / А. А. Андриевский. – К., 1894.
5. Андреева С. С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андреева // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 7-34.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000.
7. Выписка из записки 1749 года о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые отаманы, войсковые судьи, писари и ассаулы, что обыкновенно бывало в новый год // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 188-199.
8. Миронова Е. М. Внешнеполитические взгляды и деятельность Н. И. Панина (1762-1772): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. М. Миронова. – М., 1990.
9. Перминов П. Посол III класса / П. Перминов. / Институт востоковедения РАН. – М., 1992.
10. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 1. 1762-1763 гг. // Сборник Российского императорского общества. – Т. 48. – СПб., 1885.
11. Рэгсдейл Х. Просвещенный абсолютизм и внешняя политика России в 1762-1815 годах / Х. Рэгсдейл. // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 3-25.
12. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Кн. 13. – Т. 26. – М., 1965.
13. Турилова С. Л. Руководство внешней политикой России / С. Л. Турилова. // История внешней политики России. XVIII век (От Семилетней войны до войн России против Наполеона) / Серия «История внешней политики России конца XV века – 1917 г. – Вып. 4 / Под ред. А. В. Игнатъева, Г. С. Санина, В. Н. Пономарева и др. – М., 2000.
14. Уляницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницкий // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып. 6. – М., 1899.